

Bas Heijne

**WERELD-
VERBETERAARS**

Gandhi, King, Mandela - hun erfenis

De Nieuwe Kerk Amsterdam

2017 Prometheus Amsterdam

*Blessed are the peacemakers,
for they shall catch hell from both sides.*

Ingelijste spreuk in het kantoor van Burke Marshall, mensenrechtenadvocaat bij het Justice Department ten tijde van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging; zijn parafrase van Matteüs 5:9: *Blessed are the peacemakers, for they shall be called children of God.*

1

Mahatma Gandhi.

Martin Luther King.

Nelson Mandela.

Ontzagwekkende namen zijn het, nog altijd. Namen waarmee je innig vertrouwd bent, als een mantra bijna, ook al weet je verder weinig of niets over hen. Drie historische figuren die onlosmakelijk met onze huidige wereld verbonden zijn, er onuitwisbaar hun stempel op hebben gedrukt, terwijl ze er tegelijkertijd aan lijken te zijn ontstegen.

Ze zijn niet *bigger than life*, echt mythisch zijn ze niet – we weten veel over hen. Hun persoonlijkheden zijn bij uitstek menselijk en benaderbaar. Ieder van hen zag zichzelf in de eerste plaats als deel uitmakend van een volksbeweging die streefde naar gelijkheid en rechtvaardigheid. Maar ze torenen wel boven ons uit.

Hoewel ieder van hen ook vaak genoeg heeft beweerd onvolmaakt en feilbaar te zijn (Mandela zei herhaalde-

lijk: 'I am no angel'), zijn onmacht heeft moeten erkennen en ieder op zijn eigen manier vol zelfkritiek en twijfel was, hangt er in onze tijd toch een waas van heiligheid om hen heen.

Hun levens waren dramatisch. Alle drie werden ze om de haverklap gearresteerd door de autoriteiten en brachten veel tijd in de gevangenis door, vaak onder barre omstandigheden – Nelson Mandela meer dan een kwarteeuw. Twee van hen werden vermoord: Gandhi in 1948, King twintig jaar later. Toen King werd doodgeschoten op het balkon van het Lorraine Motel in Memphis, was hij nog geen veertig jaar oud.

Toch leven de mannen voort als overwinnaars, niet als tragische martelaars. Gandhi, King en Mandela hebben – daar twijfelen weinigen aan – de onvolmaakte wereld die zij aantroffen daadwerkelijk beter gemaakt. Over de aard van hun betekenis is nog altijd discussie – vaak genoeg felle discussie. Over hun betekenis niet.

Hun levens zijn nauw verstrengeld met de bloedige geschiedenis van de twintigste eeuw, met een specifieke strijd voor vrijheid en gelijkheid, in India, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten, maar tot op de dag van vandaag gelden ze als een moreel ijkpunt dat lijkt los te staan van de historische context. Voor de meeste mensen staan ze voor een overtuiging, een morele kracht, een voorbeeld voor eenieder die zich verzet tegen een status quo waar-

bij ongelijkheid in stand wordt gehouden en discriminatie wordt goedgepraat of weggewuifd.

Hun namen zijn overal om ons heen. Hun redevoeringen, uitspraken en geschriften worden aangehaald door activisten, maar ook door denkers, politici, kunstenaars, acteurs en zakenmannen. Er zijn musea en standbeelden voor hen opgericht, bibliotheken en studiecentra; er zijn talloze straten naar hen genoemd; er zijn feestdagen die hun naam dragen, plaquettes die de gebeurtenissen in hun leven memoreren. Hun eigen memoires – alle drie waren schrijvers – zijn nog altijd sellers. Al hun geschriften zijn ondergebracht in academisch bezorgde verzamelde werken; die van Gandhi be- dragen meer dan tienduizend bladzijden.

En – belangrijker – nog elk jaar worden er nieuwe boeken over hen geschreven, films gemaakt over hen of over gebeurtenissen waar ze bij betrokken waren: gedegen documentaires, maar ook populaire speelfilms. In de laatste categorie de afgelopen paar jaar alleen al *Invictus* (2009), *Mandela: Long Walk to Freedom* (2013), *Selma* (2015), *Bram Fischer* (2017) en *Viceroy's House* (2017).

Ze zijn, kortom, nooit ver weg. Gandhi, King en Mandela worden wereldwijd vereerd, maar net als tijdens hun leven worden ze ook bekritiseerd – en zelfs gehaat. Hun gedrag en opvattingen in hun persoonlijke leven zijn daarvan vaak het doelwit, zoals Gandhi's houding tegenover de zwarte bevolking van Zuid-Afrika tijdens

de jaren die hij daar doorbracht als advocaat en activist, zijn overdreven ascese, ook op het gebied van seks, en zijn als naïef bestempelde afwijzing van nieuwe technologie. Bij King gaat het vaak over zijn chronische overspel en de intieme feesten met zijn kameraden, in aanwezigheid van prostituees. En Mandela heeft vaak genoeg kritiek gehad op zijn onwrikbare loyaliteit aan dubieuze figuren die hem en het Afrikaans Nationaal Congres (ANC) in barre tijden de helpende hand toestaken – dictators zoals Fidel Castro, Moe'ammam al-Khaddafi en Saddam Hoessein. Zijn goedheid van vertrouwen wordt door dis-sidente stemmen goedgelovigheid genoemd.

Ook hun gedachtegoed is niet onomstreden. Hun ideeën en handelingen leveren nog steeds stof voor heftige politieke en filosofische debatten. De spanningen waar ze tijdens hun strijd mee geconfronteerd werden, zijn allesbehalve opgelost. De effectiviteit van hun boodschap wordt veelvuldig in twijfel getrokken. En de onmiskenbare cultus die rondom hun persoon is ontstaan, wordt vaak tegen hen gebruikt, ontmaskerd als een ideaal excuus voor machtigen en quasiprogressieven om onrecht en ongelijke machtsverhoudingen gewoon te laten voortbestaan. Al die fraaie lippendienst die aan hun nagedachtenis wordt bewezen, wordt dan in een schril licht gezet, als slechts een gemakzuchtige manier om mensen – vooral de geprivilegieerden – een goed gevoel over zichzelf te geven. Mooie woorden, geriefelijke

mantra's over het goede in de mens, zonder dat er effectief gevolg aan wordt gegeven. Zoals we zullen zien, is die kritiek vaak terecht, maar geldt die vooral degenen die zich de erfenis van de drie mannen proberen toe te eigenen.

Ook wordt hun universalisme vaak afgeschilderd als naïef en sentimenteel, door critici die niet veel boodschap hebben aan boodschappen aan de hele mensheid. In de Verenigde Staten, Zuid-Afrika en India bestaan krachtige bewegingen, vaak met een lange geschiedenis, die het gedachtegoed van King, Mandela en Gandhi op veel punten verwerpen of domweg als irrelevant bestempelen. Ook in delen van de rest van de wereld is op dit moment een felle reactie gaande op een wereldbeeld dat de mensheid als één geheel beschouwt, de gelijkheid van alle mensen hoog in het vaandel heeft staan en de grenzen van ras, religie en cultuur tracht te overstijgen.

Dat heeft, paradoxaal genoeg, tot gevolg dat Gandhi, King en Mandela als persoon wereldwijd beroemd zijn en geroemd worden, terwijl hun gedachtegoed in onze tijd veel minder populair is.

Daarover gaat dit essay. Wat hebben deze drie mannen ons precies nagelaten? Wat is de kern van hun gedachtegoed – en in hoeverre is die voor ons nog relevant, in een eeuw die er zo anders uitziet dan die waarin zij leefden? Is hun nadruk op geweldloos verzet, kalme, on-

verzettelijke waardigheid tegenover haat, nog bruikbaar in een tijd van grote desillusies, die beheerst lijkt te worden door angst en woede? Is hun boodschap eigenlijk een slappe hap – mooie, sentimentele woorden om de harde werkelijkheid te negeren? Of is die juist bij uitstek radicaal, veel radicaler dan hun militante critici beseffen?

Wat zeker is: niemand kan deze drie mannen zomaar negeren, ook hun vijanden niet; daar zijn ze eenvoudig nog veel te aanwezig voor. Ze maken deel uit van ons collectieve bewustzijn. Ook wie zich tegen hen verzet, kan niet om hen heen.

Zelfs bij wie zich nauwelijks in hun levens of betekenis heeft verdiept, zullen er spontane associaties zijn, beelden en woorden die in het geheugen staan gegrift: Gandhi, slechts gekleed in zijn eenvoudige, witte *dhoti*, als aanvoerder van de beroemde Zoutmars in 1930; dominee King en zijn 'I Have a Dream'-redevoering tijdens de mars naar Washington in 1963, onder het standbeeld van Lincoln voor een gehoor van 250.000 mensen; en een broze, grijze Mandela die in 1990 na zesentwintig jaar gevangenschap de poort van de Victor Verster-gevangenis uit loopt, onwennig knipperend met zijn ogen, hand in hand met zijn vrouw Winnie.

2

Die overbekende beelden en associaties staan voor iets groters. Met hun erfenis hebben zij ons ook een aansporing nagelaten. Gandhi, King en Mandela zijn de dragers van een religieus geïnspireerde, maar ook door en door humanistische boodschap, die zich nog altijd laat gelden. Want hoe specifiek de strijd tegen racisme en ongelijkheid ook was die ieder van de mannen tijdens zijn leven voerde – Gandhi in de eerste helft van de twintigste eeuw voor een onafhankelijk India, vrij van Britse overheersing, King vanaf de jaren vijftig voor gelijke rechten en respect voor de zwarte Amerikaan, en Mandela in de tweede helft van de eeuw voor afschaffing van de apartheid en de vestiging van een democratisch, multiraciaal Zuid-Afrika –, en hoe verschillend hun persoonlijkheden ook waren, hun gedachtegoed steunt wel degelijk op gemeenschappelijke pijlers.

Dat is allesbehalve toeval. De drie mannen hebben elkaar nooit ontmoet, maar ze hebben veel met elkaar gemeen – en hebben elkaar diepgaand beïnvloed. Er lopen veel lijntjes tussen hen.

Allereerst: alle drie waren intellectueel. Gezien hun imago van strijders, activisten, mannen van protestmarsen, acties en manifestaties, gezien ook hun vermogen om grote mensenmassa's op de been te brengen, in vervoering te brengen met simpele en meeslepende woor-

den, verbaast het misschien hoe studieus ze waren. Niet alleen lazen ze boeken en artikelen over actuele politieke en economische kwesties, en kenden ze hun geschiedenis, maar ze bestudeerden ook diepgaand filosofen en literatuur. Daarin waren ze verrassend eclectisch. De meeste activisten hebben wel een paar boeken als leidraad en een denker als leidsman, maar deze mannen dachten opvallend breed.

Het is een van de dingen die je meteen opvallen wanneer je hun biografieën leest: hoe ongelooflijk belezen deze mannen waren, en hoe veelzijdig in hun intellectuele belangstelling.

Aan hun acties gingen veel studie en overpeinzing vooraf. Behalve van de grote religieuze werken leerde Gandhi ook veel van de grote Russische schrijver Tolstoj, wiens sociaal activisme en obsessie met een zuiver, ascetisch leven hij deelde. De romans van Tolstoj waren ook favoriet bij Mandela, die hem las in de gevangenis. Hij koesterde ook een grote bewondering voor die andere grote Rus, Dostojevski, maar werd – wat gemakkelijk voorstelbaar is – te somber van zijn romans. Dat zijn geen boeken die hoop bieden aan iemand in een cel, die alles op alles moet zetten om de moed niet te verliezen. Toch was *De broers Karamazov* een favoriet.

De jonge dominee King was doordrenkt van filosofie; hij studeerde af aan de universiteit van Boston in theologische filosofie. Tijdens zijn studie jaren werd hij sterk

beïnvloed door moderne christelijke denkers als Reinhold Niebuhr. Ook zijn preken zijn doorspekt met klasieke filosofie – opzichtig zelfs, volgens sommigen. Die preken – sommige gebundeld in de bundel *A Gift of Love* – wemelen van de namen van schrijvers en filosofen.

Toen King in 1962 door een televisie-interviewer werd geconfronteerd met de hoon van zijn militante tegenstrever Malcolm X, die zijn oproep om de witte onderdrukker lief te hebben afdeed als een teken van kruiperige zwakte, diende King hem geduldig van repliek door net als de oude Grieken onderscheid te maken tussen drie soorten liefde: *eros*, *philia* en *agape*. Je onderdrukker liefhebben had niets met *eros* te maken, maar alles met *agape* – een hogere, belangeloze liefde voor de hele mensheid in al haar onvolkomenheid. King: ‘En dan ben je in staat om degene die je kwaad doet lief te hebben, dat wil zeggen hem te begrijpen, terwijl je het kwaad dat hij je doet haat. En dan heb ik het absoluut niet over “eros”, en heb ik het ook niet over vriendschap.’ Je kunt je dergelijke taal moeilijk bij een hedendaagse activist voorstellen.

Voor Nelson Mandela was lezen en studeren natuurlijk ook een manier om te overleven. In zijn cel snakte hij naar boeken, om zijn geest te scherpen, de eenzaamheid te verdrijven en het contact met de wereld buiten de gevangenis niet te verliezen. Wanneer de autoriteiten het toestonden, wat pas na jaren gebeurde, verslond hij

hele bibliotheken. Studie en beschouwing tijdens zijn gevangenschap maakten van hem, verklaarde hij later veelvuldig, een ander mens – wat ook door veel van zijn vrienden en kennissen werd bevestigd. De prikkelbare revolutionair, die zich aanvankelijk vooral met marxistische lectuur voedde, veranderde langzaam maar zeker in de bedachtzame beschouwer met wie de wereld in 1990 kennismaakte.

Een tweede eigenschap die de drie mannen gemeen hebben, is hun opvatting van hun eigen gezag. Bij leven groeiden ze uit tot morele leiders van wereldformaat, bijkans iconische figuren die ver boven hun tijd uittorenden, en betekenis kregen voor talloze mensen die hen niet kenden, die hun achtergrond en huidskleur niet deelden, laat staan hun strijd. Ze werden ontvangen door wereldleiders, kregen de Nobelprijs (King en Mandela), werden toegezongen door popsterren tijdens concerten (Mandela), maar tijdens hun strijd waren ze alle drie heel goed in staat met anderen samen te werken: Gandhi met de andere grote mannen van de Indiase strijd voor onafhankelijkheid, zoals Nehru; King met de activisten van de zwarte burgerrechtenbeweging, zoals zijn vertrouweling Ralph Abernathy; en Mandela met zijn medegevangenen van Robbeneiland, zoals Walter Sisulu, en ANC-leiders als Oliver Tambo en de witte communist Joe Slovo. Ze waren altijd primus inter pares. Hun charismatische persoonlijkheid verschaftte hun een

natuurlijk soort autoriteit, die zelden of nooit door hun loyale medestrijders in twijfel werd getrokken. Geen van hen had een uitgesproken autoritaire persoonlijkheid.

Mandela, telg van een voorname familie van stamhoofden uit de Transkei, mocht weliswaar zo nu en dan gedrag vertonen dat eigengereid genoemd kan worden, vooral toen hij president van Zuid-Afrika was geworden en volgens zijn partijgenoten vaak te veel op eigen houtje opereerde, meer als een vorst uit de negentiende eeuw dan als een democratische gekozen president uit de eenentwintigste; hij liet zich echter steeds op tijd corrigeren en was telkens bereid te luisteren naar zijn critici. Zo nodig nam hij zijn verlies. Altijd verklaarde hij zichzelf ondergeschikt aan de belangen van zijn land en van zijn partij, het ANC.

Mandela wond zich regelmatig op over de negatieve berichtgeving van media die hij als onverbeterlijk op de hand van het oude witte establishment beschouwde, maar tegelijk benadrukte hij met grote regelmaat het belang van een vrije, onafhankelijke pers. Toen hij in 1999 de macht overdroeg aan Thabo Mbeki, waarschuwde hij hem in het openbaar zich niet te omringen met louter jaknikkers; openstaan voor tegenspraak was voor een goed bestuurder noodzakelijk. Het was een advies dat zijn opvolgers en het ANC helaas niet altijd ter harte zouden nemen.

Dat gebrek aan ego, die persoonlijke integriteit, de toe-

wijding aan de verwezenlijking van een ideaal die het leven van Gandhi, King en Mandela zouden kenmerken, en hun bereidheid om hun persoonlijke (familie)leven op te offeren aan hun zaak, vaak met grote gevolgen voor de relatie met hun naasten – het maakt allemaal wezenlijk deel uit van de manier waarop zij hun strijd voerden, de manier waarop zij hun doelen trachtten te bereiken, en de overtuigingen die eraan ten grondslag lagen. In hun persoonlijkheid ligt de aard van hun gedachtegoed besloten.

3

Maar de belangrijkste band tussen de drie mannen is de figuur van Gandhi zelf. Zijn invloed op de twee anderen is bepalend geweest. Hij was de ware revolutionair in het denken over verzet tegen onrechtvaardigheid. Zonder hem zou het leven van zowel King als Mandela er volkomen anders hebben uitgezien. En onze wereld ook.

Gandhi, die in 1948, niet lang na de onafhankelijkheid van India, vermoord werd door een hindoefundamentalist, werd al snel daarna een voorbeeld voor de jonge Martin Luther King, die diens leven en werk juist rond die tijd als student op het Crozer Theological Seminary leerde kennen. Het maakte meteen een grote indruk op hem.

Vlak na zijn eerste grote succes in de burgerrechten-

beweging, de boycot van de bussen in Montgomery, na de arrestatie van Rosa Parks, halverwege de jaren vijftig, noemde King Gandhi 'het lichtende voorbeeld bij onze methode van geweldloze sociale verandering'.

Het verslag van zijn reis naar India in 1959 gaf hij als titel 'Reis naar het land van Gandhi'. De titel van zijn populairste boek, de bundel preken *Strength to Love*, is zijn persoonlijke parafrase van Gandhi's *satyagraha*, zijn concept van geweldloos verzet.

Later heeft King beschreven hoe groot de indruk was die het leven en werk van de Indiër op hem maakten: 'Het hele idee van satyagraha was van enorme betekenis voor mij... Gandhi was waarschijnlijk de eerste mens in de geschiedenis die Jezus' ethiek van de liefde boven de omgang tussen personen uittilde en er een krachtige en effectieve en grootschalige sociale beweging van maakte. De intellectuele en morele bevrediging waarvan ik bij anderen verstoken bleef, vond ik in de filosofie van geweldloos verzet van Gandhi.'

Diens waarlijk revolutionaire methode van verzet – je onderdrukker geestelijk in het nauw brengen door een moreel superieure positie in te nemen en zijn haat met liefde te beantwoorden – zag King tot aan het einde van zijn korte leven als 'de enige moreel en praktisch deugdelijke methode die onderdrukte mensen in hun strijd voor vrijheid wordt geboden'.

Bovendien sloot Gandhi's gedachtegoed volgens King